

Рыжковіч Г. Ч. (Гродна)

Тэмпаральныя прыназоўнікі з лексемай *час* у беларускай мове

На сучасным этапе развіцця лінгвістыкі адной з актуальных з'яўляецца задача вылучэння і класіфікацыі моўных адзінак, якія па форме і колькасці складнікаў большыя за слова, але па функцыях і ролі ў сказе роўныя яму. Кантынуумнасць мовы разбурае бар'еры паміж марфемай і словам, словам і спалучэннем слоў. Адкрыццё сінтаксемы (Г. А. Золатава) як мінімальнай і далей недзялімай семантыка-сінтаксічнай адзінкі, што «выступае адначасова як носьбіт элементарнага сэнсу і як канструктыўны кампанент больш складаных сінтаксічных адзінак і характарызуецца наборам пэўных сінтаксічных функцый» [2, с. 8], дапамагае размежаванню намінацыйных і службовых функцый моўных адзінак.

Як вядома, характар сінтаксемы абумоўліваецца трыма складнікамі – лексічным значэннем слова, яго марфалагічнай формай (флексіяй у сукупнасці з прыназоўнікам, калі ён ёсць) і пазіцыяй у сказе. Па меркаванні М. І. Канюшкевіч, прыназоўнік не проста ўваходзіць у склад сінтаксемы, ён разам з флексіяй утварае сінтаксему, уводзіць яе ў пэўную сінтаксічную пазіцыю ў сказе, тым самым вызначаючы яе характар. Інакш кажучы, прыназоўнік разам з флексіяй з'яўляецца фармантам сінтаксемы, а лексічнае значэнне слова (ці спалучэння слоў) – яе лексічным кампанентам [4]. У беларускай мове такіх фармантаў

налічваецца амаль 10 тысяч [3], пры чым большасць з іх неаднаслоўныя і ў сваім складзе ўтрымліваюць знамянальныя лексемы.

Сярод іх значнае месца займае лексема **час**, канструктыўны (у спалучэнні з невытворнымі прыназоўнікамі) элемент фарманта тэмпаральных па сваім значэнні сінтаксем. Рэестр М. І. Канюшкевіч [3] утрымлівае з гэтай лексмай 36 тэмпаральных (па значэнні сінтаксем) прыназоўнікаў ці іх аналагаў: *ад часу* каго / чаго, *ад часоў* / *оў* каго / чаго, *аж да часоў* каго / чаго, *аж да часу* чаго, *да часу* чаго, *за час* чаго, *за часам* каго / чаго, *за часамі* каго / чаго, *за часоў* чаго, *за часы* каго / чаго, *з-за часоў* каго / чаго, *з часоў* каго / чаго, *з часоў* каго / чаго *да* чаго, *з часу* чаго, *з часу* каго / чаго і *аж па* што / які час, *з часу* чаго (*і*) *да* чаго, *з часу* чаго і *да часу* чаго, *з часу* чаго (*і*) *па* што, *к часу* чаго, *над час* чаго, *на час* чаго, *падчас* чаго, *пад час* чаго, *пад час адсутнасці* каго, *пад час знаходжання на* чым, *пад час знаходжання ў* чым, *пад час праверкі* чаго, *на часах* чаго, *на часе* чаго, *у момант часу* чаго, *у час* чаго, *у часе* чаго, *у часу* чаго, *у часы* каго / чаго, *часоў* каго / чаго, *часу* чаго.

У названым рэестры знаходзім таксама 4 больш пашыраныя клішаваныя тэмпаральныя прыназоўнікавыя спалучэнні ва ўскладненых сінтаксемах: *пад час адсутнасці* каго, *пад час знаходжання на* чым, *пад час знаходжання ў* чым, *пад час праверкі* чаго [3].

Наш матэрыял, узяты з інтэрнэт-рэсурсаў, даў яшчэ 4 адзінкі: *ад часоў* чаго *да* чаго, *ад часоў* чаго *да часоў* чаго, *да часоў* чаго, *да часу не раней* чаго і *не пазней* чаго (у адпаведнасці з крыніцамі вылучаных адзінак падаюцца далей і кантэксты). Такім чынам, у беларускай мове зафіксавана 44 прыназоўнікавыя адзінкі з дадзенай лексмай.

Паколькі прыназоўнікі могуць утвараць розныя віды парадыгм: а) «марфалагічную (гаворка ідзе аб адной або некалькіх склонава-лікавых словаформах назоўніка, якія выкарыстоўваюцца ў якасці прыназоўніка, у той час як іншыя словаформы ў гэтай функцыі не ўжываюцца); б) морфасінтагматычную – з улікам спалучальнасці словаформы з рознымі невытворнымі прыназоўнікамі» [1, с. 173], то парадыгмы назіраюцца і ў тэмпаральных фармантах з лексмай **час**. Як можна бачыць з дадзенага вышэй пераліку, марфалагічную парадыгму складаюць склонавыя (*час* – *часу* – *часе*) і лікавыя (*часу* – *часоў*) формы, а морфасінтагматычную – беспрыназоўнікавыя і формы з невытворнымі прыназоўнікамі (*часу* – *ад часу*). (Дадаткова вылучаецца яшчэ і дэрывацыйная парадыгма (*у часы* – *у часіны* – *падчас*: **3 часін патопу ў ціхіх** – *Хата з краю*. Р. Барадулін), але зрабіць тут яе разгляд немагчыма з-за абмежаванасці фармату артыкула.)

Узнікае пытанне аб прычынах такой разгалінаванай парадыгмы, адказы на якое трэба шукаць і ў значэннях знамянальнага слова **час**, і ў развіцці самога моўнага калектыву (соцыуму) на ўсім працягу яго існавання.

Слова **час** у беларускай мове мае некалькі значэнняў, але ў прыназоўнікавым спалучэнні яно рэалізуе ў асноўным тры: ‘больш-менш пэўны прамежак у паслядоўнай змене гадзін, дзён, гадоў і пад., у які што-небудзь адбываецца’ (**за час доўгай хваробы**), ‘нейкі пэўны момант у паслядоўнай змене гадзін, дзён, гадоў і пад.’ (**у час смутку**), ‘перыяд, эпоха, пэўная колькасць гадоў у жыцці чалавецтва, дзяржавы, народа і пад.’ (**ад часоў Кіеўскай Русі**) [5] (прыклады нашыя. – Г. Р.).

Натуральна, што носьбіту мовы ў сваім паўсядзённым жыцці, на розных узроўнях сацыяльнай стратыфікацыі, на розных ступенях камунікацыі трэба несупынна катэгарызаваць рэчаіснасць у прасторы і часе. Такая дыферэнцыраваная катэгарызацыя адлюстроўваецца ў мове з дапамогай а) значэння самой лексемы **час**, б) яе склонава-лікавых форм, в) значэнняў і пазіцый невытворных прыназоўнікаў, што спалучаюцца з ёю ў фарманце сінтаксемы, г) значэння лексічнага кампанента сінтаксемы – назоўніка, які нароўні з фармантам стварае яе тэмпаральнае значэнне, пры чым усе пералічаныя фактары ўзаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя.

Разгледзім падрабязней структуру лікавай парадыгмы тэмпаральных прыназоўнікаў з лексмай **час**. Гэтая парадыгма ўключае 15 адзінак, з улікам акцэнтных варыянтаў (**ад часоў – ад часаў**), невытворных прыназоўнікаў, злучнікаў і часціц, са словаформамі роднага склону (**часоў**, усяго 12 адзінак) і па адной адзінцы вінавальнага (**за часы**), творнага (**за часамі**) і меснага (**на часах**) склонаў.

У спалучэнні з невытворнымі прыназоўнікамі **з, ад, да**, а таксама з іх двухчасткавымі ўтварэннямі **ад... да, з... да, з... на** словаформы роднага склону **часоў/аў** звычайна маркіруюць **тэрмінатыўныя** сінтаксемы: **З часоў Л. Пастэра** вучоныя займаліся *распрацоўкай метадаў аслаблення вірулентнасці мікробаў з мэтай атрымання ахоўных вакцын* (Асновы мед. ведаў); *Тураўская зямля ў даўнія тыя часы была палітычна і тэрытарыяльна самастойнай аж да часоў Гедыміна* (У. Караткевіч).

Тэмпаратыўныя сінтаксемы ўтвараюцца словаформамі роднага, вінавальнага і творнага склонаў лексемы **час** у спалучэнні з прыназоўнікамі **ў, за**: *Над двухпавярховымі камяніцамі, будаваннямі за часоў санацыі, курэў дым* (Н. Бабіна); *У часы Кіеўскай Русі* *наблізу Свіцязі і Завосся знаходзяцца Тургановічы, у часы Міцкевіча – радавы маёнтак Верашчакаў* (К. Тарасаў); *За часамі студэнцтва ў Гомелі я*

ўзначальваў мясцовую «Талаку» («Наша Ніва», 4.02.05). Аднак не выключаецца і магчымасць ужывання ў тэмпаратыўных сінтаксемах і прыназоўнікаў *ад, да* з указаннем адной ці абедзвюх межаў гістарычнага перыяду: *Войска Полацкага княства. Ад часоў Рагвалода да часоў Усяслава Чарадзея* (кніга М. А. Плавінскага); *Багатая на падзеі, гераічная і слаўная гісторыя была ў нас і да часоў Рагвалодавых*.

Формай роднага склону часоў без прыназоўніка, як правіла, кіруе назоўнік, таму сінтаксема з гэтым фармантам, акрамя тэмпаратыўнага значэння, набывае і **атрыбутыўнае**: *Я. Анішчанка ў кнізе «Беларусь (якая?) часоў Кацярыны II» асвяціў старонкі гісторыі беларускага народа; У Глыбокім знайшлі сякеру (якую?) часоў Івана Жыхлівага; Грошы Расейскай Імперыі (якой?) часу царавання Мікалая II*.

Фармант са словаформай меснага склону *на часах* зафіксаваны толькі ў сінтаксеме са значэннем ‘крытэрыі’ [3, ч. 2, с. 438]: *Памятная яму на часах візіта Johna Smitha ў Рэчыцу Галандыя змагалася з Гішпаніяй за ўласную незалежнасць і ўжо таму выклікала глыбокую сімпатыю («Arche»)*.

Лексічны кампанент разгледжаных вышэй сінтаксем часта называе гістарычную асобу (з часоў *Л. Пастэра, у часы Міцкевіча, часоў Івана Жыхлівага, за часаў рымскага цара Аўгуста*), мноства істот (у *часы дэкабрыстаў / герояў / дыназаўраў*) і падзей, значных у гісторыі чалавецтва.

Словаформы адзіночнага ліку лексемы **час** маюць тры склонавыя формы (роднага, вінавальнага і меснага склонаў) і спалучаюцца з невытворнымі прыназоўнікамі *у, пад, за, на, ад, да, па*. Фарманты з гэтымі спалучэннямі, акрамя тэмпаратыўных (*па часе доўгае разлукі; пад час вайны; у часе рэстаўрацыі; у час адпачынку*) і тэрмінатыўных (*ад часу заснавання; да часу паўстання; з часу інфляцыі*), фарміруюць дыменсіўныя сінтаксемы. Напрыклад: *За час жыцця пры Саветах пад крылом Масквы мы якраз чужое ўзялі, а свае аддалі* (А. Зэкаў); *Ёсць спакуса ў той самай свабодзе, якую адчуў за час пенсіянерства* (І. Шамякін); *За час існавання авіярэйсу «Пскоў—Масква—Пскоў» было перавезена 5000 пасажыраў; Рэпліка запісана Караткевічам з нагоды абсалютна «сухога» закону, устаноўленага на час падарожжжа* (В. Ждановіч).

Назіраецца пэўная сінтаксемная спецыялізацыя склонавых форм: для тэмпаратыўных сінтаксем – лексема **час** у форме меснага або вінавальнага склону, дыменсіўных – вінавальнага, тэрмінатыўных – роднага склонаў.

Такім чынам, знамянальнае слова *час*, выконваючы адно ці ў спалучэнні з невытворнымі прыназоўнікамі ролю фарманта

тэмпаральнай сінтаксемы, захоўвае ў сваёй новай ролі частку сваіх лексічных значэнняў і частку сваёй парадыгмы. Аднак новыя функцыі і марфалага-сінтаксічная несамастойнасць былой знамянальнай лексемы ўцягваюць яе ў структуры іншых парадыгм – парадыгм катэгорыі прыназоўніка. Колькасны і якасны характар такіх парадыгм абумоўліваецца ўнутрысінтаксемнай спецыялізацыяй кожнага складніка парадыгмы.

1. Всеволодова М. В. Предлоги в синхронии и диахронии: Морфология и синтаксис. Первые результаты межнационального проекта // Функцыянальна-комунікатывні аспекты граматыкі і тексту : Зб. наук. праць, прыв. ювілею А. П. Загнітка.– Донецьк: ДонНУ, 2004.– С. 173–180.
2. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса.– М.: Наука, 1988.– 386 с.
3. Канюшкевіч М. І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка: [У 3 ч.].– Ч. 1: Дыяпазон А–Л.– Гродна: ГрДУ, 2008.– 492 с.; Ч. 2: Дыяпазон М–П.– Гродна: ГрДУ, 2010.– 619 с.; Ч. 3: Дыяпазон Р–Я.– Гродна: ГрДУ, 2010.– 535 с.
4. Конюшкевич М. И. Предлог как синтаксемообразующий формант и структура синтаксемы // Лінгвістычныя студыі: Зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; Наук. ред. А. П. Загнітко.– Донецьк: ДонНУ, 2006.– Вип. 14.– С. 73–79.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы).– Мінск: Бел. сав. энцыкл., 1977–1984.– Т. 5.